

Ján Kollár a rozprávky v Národných spievankách

JANA PÁCALOVÁ, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

Na počiatku slovenskej rozprávky, ktorú poznáme ako tzv. klasickú Dobšinského rozprávku, boli zberateľské aktivity generácie narodenej v dvadsiatych rokoch 19. storočia, generácie slovenských romantikov. Zbieranie a zapisovanie folklórneho materiálu, jeho zlomkov aj ucelených útvarov malo rôzne motivácie, charakter a výstupy, postupujúce od viac-menej neintencionálneho, teoreticky neusmerňovaného zaznamenávania folklóru, ktoré vo všeobecnosti súviselo s osvietenskými a národnoobrodeneckými cieľmi, k uvedomelým, koncepčne ukotveným aktivitám charakteristickým pre romantický postoj k rozprávke.

Na prelome 18. a 19. storočia bol záujem o rozprávku a folklórnu prózu všeobecne ovplyvnený obrodeneckým príklonom k folklóru, tzv. folklorizmom, ktorý sa prejavoval v troch navzájom prepojených oblastiach: v teoretickom myslení, zberateľskej činnosti a literárnej tvorbe.¹ Počiatky uvedomelého folklorizmu sú typické výzvami zbierať a zapisovať folklórne piesne – žáner, na ktorý sa zberatelia zamerali prednostne a od ktorého sa iba postupne presúvali k ďalším folklórnym útvarom. Za iniciálne dielo európskeho folklorizmu sa považuje zbierka stredovekých balád Thomasa Percyho *Pamiatky starej anglickej poézie* (Reliques of Ancient English Poetry, 1765), na ktorého zberateľskú a vydateľskú činnosť nadviazal nemecký osvietenský filozof, spisovateľ a literárny vedec Johann Gottfried Herder zbierkou *Ludové piesne* (Volkslieder, 1778)² a romantickí básnici Ludwig Achim von Arnim a Clemens Brentano, editori zbierky *Chlapcov čarovný roh* (Des Knaben Wunderhorn, 1806 – 1808). U Slovanov sa o zbieranie folklórnych piesní zaslúžili Ján Ivan Práč *Zbierkou ľudových ruských piesní s ich nápevmi* (Sobranije narodnych russkich pesen s ich golosami, 1790), Michail Dmitrijevič Čulkov *Zbierkou rozličných piesní* (Sobranije raznych pesen, 1770 – 1774), Vuk Stefanovič Karadžić, editor *Malého ľudového slovansko-srbského spevníka* (Malá prstonarodna slaveno-srbska pesnarica, 1814) a zbierky *Srbské národné piesne* (Srpske narodne pjesne, 1823 – 1833) či František L. Čelakovský (*Slovanské národní písně*, 1822 – 1827).

U nás boli slovenské folklórne piesne po prvýkrát publikované časopisecky Pavlom Jozefom Šafárikom v Hromádkových *Prvotinách pěkných umění* v roku 1817. Výber trinástich skladieb prevažne zo zbierky Jána Benediktiho-Blahoslava uviedol Šafárik

¹ K tejto problematike bližšie pozri DZUBÁKOVÁ, Mária: Estetické osamostatňovanie ľudovej poézie a žánrová diferenciácia folklóru v preromantizme a romantizme. In: *Slovenská literatúra*, roč. 12, 1965, č. 5, s. 476 – 491.

² Po Herderovej smrti vyšla pod názvom *Hlasý národov v piesňach* (Stimmen der Völker in Liedern, 1807).

Promluvením k Slovanům, v ktorom vyzdvihol kvality folklórnej piesne najmä z hľadiska reči ich nositeľov a pôvodcov. „Drsná reč učených skladateľů není řeč prostého lidu,“³ zdôraznil. Šafárik uvedomele nadviazal na domácu, viac ako storočnú tradíciu rukopisných spevníkov a zborníkov orientovaných na zapisovanie folklórnej, polofolklórnej (t. j. populárnej, symbiotickej a ponáškovvej) aj umelej poézie zapisovateľmi i odpisovateľmi,⁴ ktorí takto prejavovali najmä osobné reprodukčné záujmy.⁵ Cieľavedome sa zbieraním piesňového materiálu začal zaoberať až Šafárik. Výsledkom tejto činnosti sú dvojzväzkové *Piesne světské ľudu slovenského v Uhorsku* (1823, 1827),⁶ na ktorých príprave sa podieľali aj Ján Blahoslav Benedikti a Ján Kollár – druhý menovaný iba ako tichý spolupracovník –⁷ a Kollárovo dvojzväzkové *Národní spievanky* (1834, 1835).⁸

Vo vzťahu k dejinám slovenskej rozprávky má Kollárova zbierka zvlášť dôležité postavenie. Zostavovateľ v nej ako vôbec prvý u nás publikoval aj zápisy rozprávok, ktoré sa dovtedy zaznamenávali iba fragmentárne a zväčša neintencionálne. Zlomky rozprávok síce nachádzame vo viacerých starších rukopisných zborníkoch, no tieto nedokumentujú systematický záujem zapisovateľov o folklórnu prózu, sú skôr dokladom toho, aký žánrový materiál sa zaznamenával a ktoré látky (prevažne knižného pôvodu) boli na našom území známe. Dalším dôležitým rozdielom je, že kým Kollár publikoval čarovné rozprávky, pre rukopisné pramene z daného obdobia je charakteristická orientácia na žartovno-humoristické a anekdotické látky. Napríklad v tzv. *Zborníku slovenskej ľudovej prózy z prvej polovice 19. storočia*, ktorý bol napísaný v dvadsiatych až štyridsiatych rokoch, teda zhruba paralelne s Kollárovým vydaním *Národných spievaniek*, spomedzi osemnástich zaznamenaných rozprávok je až jedenásť novelistických a humo-

³ Cit. podľa MINÁRIK, Jozef: Nad prvým vydaním slovenských ľudových piesní. In: KOLLÁR, Ján – ŠAFÁRIK, Pavel Jozef: *Piesne světské ľudu slovenského v Uhorsku*. Bratislava : Tatran, 1988, s. 367.

⁴ Ide zväčša o anonymné rukopisy, ktorých zapisovateľmi boli zemanovia, kňazi, učitelia a študenti. Mnohé zo zbierok dostali názov podľa známeho zapisovateľa či majiteľa, napríklad *Kódex Ladislava Vietorisca* (koniec 17. storočia), *Kódex Anny Szirmayovej-Koczerovej* (začiatok 18. storočia), *Spevník Jozefa Kelecsényiho* (1723 – 1765), *Spevník Jána Tomčányho* (1810 – 1812) a iné.

⁵ MINÁRIK, Jozef: Nad prvým vydaním slovenských ľudových piesní. In: KOLLÁR, Ján – ŠAFÁRIK, Pavel Jozef: *Piesne světské ľudu slovenského v Uhorsku*. Bratislava : Tatran, 1988, s. 364.

⁶ *Piesne světského ľudu v Uhřích. Sebrané a vydané od Pavla Jozefa Šaffárika, Jana Blahoslava a jiných. Svazek první. Pešť 1823; Písně světského ľudu slovenského v Uhrách. Svazek druhý (Pešť 1827). Hoci prvý zväzok obsahuje skupinu označenú ako „rozprávky a balady“, iba jedna pieseň sem zaradená je čisto epická, a to skladba Pod Muráňom, pod tým zámkom (MINÁRIK, Jozef: Nad prvým vydaním slovenských ľudových piesní. In: KOLLÁR, Ján – ŠAFÁRIK, Pavel Jozef: *Piesne světské ľudu slovenského v Uhorsku*. Bratislava : Tatran, 1988, s. 371; s. 363 – 377). Ostatné sú lyricko-epické balady, starobylé i novšieho pôvodu, o rozprávkových látkach v tomto diele teda nemožno hovoriť.*

⁷ Kollárovo meno sa na titulných listoch oboch zväzkov nenachádza, uvádza sa len v zoznamoch zberateľov. Jozef Minárik upozornil, že táto skutočnosť viedla v minulosti k nesprávnemu konštatovaniu, že Kollár si ako duchovný nemohol dovoliť vydávať světské piesne (porov. MINÁRIK, Jozef: Nad prvým vydaním slovenských ľudových piesní. In: KOLLÁR, Ján – ŠAFÁRIK, Pavel Jozef: *Piesne světské ľudu slovenského v Uhorsku*. Bratislava : Tatran, 1988, s. 368). Pod svojím menom vydal Kollár až *Národní spievanky*.

⁸ *Národní spievanky čili Písně světské Slováků v Uhřích, jak pospolitého ľudu, tak i vyšších stavů, sebrané od mnohých, v pořádek uvedené, vysvětléním opatřené a vydané od Jána Kollára. Díl první. Vydání hodně rozmnožené i pervé dva tištěné svazečky v sobě obsahující* (Budín, 1834) a *Díl druhý* (Budín, 1835).

ristických.⁹ Žánrová preferencia rozprávkových látok predstavuje jeden zo základných rozdielov v prístupe k prozaickému folklóru pred Kollárom a po Kollárovi. U starších zapisovateľov uprednostnenie humoristických, anekdotických a novelistických druhov rozprávania zodpovedá látkovému zastúpeniu v stredovekých zbierkach¹⁰ a tiež sa zhoduje so žánrovými preferenciami rozprávačov vo folklórnom prostredí, kde čarovná rozprávka tvorí iba malý, v porovnaní s ostatnými žánrami takmer zanedbateľný úsek rozprávačského repertoáru.¹¹ Obdobné zastúpenie látok nachádzame aj v ďalších prameňoch – v tzv. *Svätojurskom zborníku* (pravdepodobne z konca 18. storočia), zborníku *Krátke rozprávky* (1819), *Cantinelarum diversae collectiones Jána Gregorca* (1826 – 1856) či zbierke *Všelijaké rozličné rozprávky k zabavení Jána Jamricha ml.* (1832 – 1833).

Kollárovi tieto zborníky pravdepodobne neboli známe, keďže v zozname prispievateľov, pripojenom k druhému dielu *Spievaniek*, žiaden neuvádza. Vďaka editorovej koncepcii sa však v zozname zachovali mená iných zberateľov: Pavla Michalka a Gabriela Rutkaya, Štefana Hamuljaka, Apollónie Baltazárovej, Michala Godru, Martina Sucháni, Zuzany Burovej, Zuzany Jančuškovej, Antónie Mrlianovej, Terézie Jakobovej, Jakuba Goldbergera či Jonáša Guotha. Na prvé miesta zoznamu zaradil Kollár dvoch nedomácich zberateľov, ktorí sa na rozdiel od predošlých venovali štúdiu slovensého folklóru systematickejšie, pričom výsledky svojho záujmu publikovali časopisecky i knižne – Alojza Medňanského a Teréziu Artnerovú.

Uhorský aristokrat Alojz Medňanský, slobodný pán z Medeša, ktorý zastával vyššie miesta v správe slovenských krajov v Trenčianskej a Nitrianskej stolici, publikoval dve knihy: stodvadsaťtristranovú *Malebnú cestu dolu Váhom v Uhorsku* (Malerische Reise auf dem Waagflusse in Ungarn, Pešť, 1828) a štyristodvadsaťdvastranovú *Rozprávky, povesti a legendy z uhorskej minulosti* (Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit, Pešť, 1828). Pozoruhodnejšia je druhá, ktorej cieľom nebolo sledovať iba národopisné a ľudovýchovné ciele ako pri prvom titule, ale poskytnúť umelcom materiál pre ich diela. Hoci v predhovore Medňanský upozornil na to, že zaznamenané látky – prevažne miestne a historické povesti – boli zväčša vytlačené v Hormayerových periodikách *Taschenbuch für vaterländische Geschichte*, v ktorom v rokoch 1820 až 1829 autor redigoval tzv. uhorský diel, a v *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, na rozdiel od neskorších vydavateľov rozprávkových zbierok neuviedol svoje pramene. Mnohé z povestí boli neskôr preložené do slovenčiny a publikované v slovenských periodikách (napríklad *Die Mauerblende zu Budethin* a *Der steinerne Mönch von der Geisterburg Hricso* v *Národnom Hlásniku* XXII.) a stali sa tiež látkovými predlohami pre básnické skladby presne tak, ako si to autor želal (povešť o Ctiborovi a jeho sluhovi, odtlačenú v oboch knihách, prebásnil Andrej Sládkovič a povest' *Der Brunnen der Liebenden*

⁹ MINÁRIK, Jozef: Zborník slovenskej ľudovej prózy z prvej polovice 19. storočia. In: *Literárny archív* 1964. Martin: Matica slovenská, 1965, s. 28.

¹⁰ MINÁRIK, Jozef: Anonymná próza v rukopisných zborníkoch v 18. a 19. storočí. In: *Slovenský národopis*, roč. 21, 1973, č. 4, s. 537.

¹¹ Porov. LEŠČÁK, Milan – SIROVÁTKA, Oldřich: *Folklór a folkloristika*. Bratislava: Smena, 1982, s. 190 – 191.

Mikuláš Dohnány).¹² Kollár však od Medňanského neprevzal povesti, ale poverové tradície a bájoslovný materiál, ktorý autor publikoval v samostatných článkoch v *Taschenbuch für vaterländische Geschichte* – povery spojené s Paromom a zmokom (tieto mal však doložené aj z iných prameňov).

Terézia Artnerová, „poveštná spisovateľkyné básnička nemecká“, ako ju Kollár nazval, sa často zdržiavala v okolí Nitry a Trenčína na statkoch barónov Zayov, najmä v Bučanoch a Ozoroviciach, kde zbierala folklórne artefakty – piesne, spevy, zvyky a rozprávky, prekladala ich do nemčiny a zapisovala. Kollár od nej prevzal látku o vílach, ktorú autorka spracovala do dlhšej básne tematizujúcej povest' o tanci víl z okolia Žiliny a ktorá bola v roku 1822 publikovaná v *Taschenbuch für vaterländische Geschichte*. K Artnerovej spracovaniu sa Kollár vyjadril kriticky. Upozornil na to, že zobrazenie víl ako zlostných, neprajných bytostí je neadekvátne ich obrazu v slovenskom folklóre, podľa ktorého sú neškodné pre toho, kto im neubližuje a v tanci im nijako neprekáža.¹³

Rozprávky publikované Kollárom v *Národných spievankách* sú roztrúsené v jednotlivých tematických skupinách a poznámkovom aparáte (Vysvetleniach v prvom a Poznaniach a pojednaniach v druhom dieli) a v pomere k piesňovému materiálu sú zastúpené v skromnom, takmer zanedbateľnom množstve. Viera Gašparíková však v tejto súvislosti konštatuje, že „Kollárove texty v *Národných spievankách* sú síce rozptýlené, ale ak ich zhnieme, tak vlastne dostávame prvú tlačенú zbierku (rozprávok – pozn. J. P.) u nás“, ¹⁴ a to viac ako desaťročie pred Jánom Franciscim. Uvedené autorka dokladá typologickým prehľadom rozprávkových látok, ktoré Kollár uvádza. Identifikuje ich dovedna pätnásť a upozorňuje na to, že sú v nich obsiahnuté viaceré rozprávkové žánre: z poverových/démonologických podaní sú to látky víly (I, s. 719),¹⁵ rarášik (I, s. 719 – 720), pikulík (I, s. 720), zmok (I, s. 720) a ježibaba – typ „ako možno čarodejnicu zastreliť“ (I, s. 52); z miestnych a historických povestí látka Sitno (I, s. 727), peniaze presúšať (I, s. 729), skamenená Cigánka (I, s. 716 – 717) a Kráľova hoľa – Matiaš kráľ (I, s. 737); z čarovno-rozprávkových látok ohlasy typov „bratia-blíženci“ a „princezné v podzemí“ (č. 35A, I, s. 50 – 51), typovo kombinovaná rozprávka „hrdina s riadiacim koňom poslaný pre vzácne veci a princeznú“ (č. 35B, I, s. 51 – 52), typ „bratia-blíženci“ (č. 35D, I, s. 52 – 55) a typ „neznámy rytier sa na zázračných koňoch preteká o princeznú“ (č. 40, I, s. 56 – 57); z okruhu rozprávok o zvieratách hra na kozu – typ „koza, ktorá nechcela ísť domov“ (II, s. 83 – 85) a hra na kuru čiže sliepku – typ „smrť kohútika“ (II, s. 87 – 89).¹⁶

Okrem rozprávkových a mytologických bytostí, ktoré figurujú v uvedených látkach, sa v *Spievankách*, najmä v prvej časti Piesne a zlomky z mytologického ohľadu pamätné, nachádzajú ďalšie: Morena, čert, vlkolak, Bobo, mátoha, černokňažník, drak, veštec a iné.

¹² POLÍVKA, Jiří: Úvod. O sberateľoch a zbierkach slovenských rozprávok. In: *Súpis slovenských rozprávok*. Zv. 1. Turčiansky sv. Martin : Matica slovenská, 1921, s. 3.

¹³ KOLLÁR, Ján: *Národné spievanky*. I. diel. Bratislava : SVKL, 1953, s. 719.

¹⁴ GAŠPARÍKOVÁ, Viera: Ján Kollár a rozprávky. In: *Biografické štúdie* 6. Martin : Matica slovenská, 1976, s. 170 (s. 163 – 172).

¹⁵ Číslovanie podľa vydania KOLLÁR, Ján: *Národné spievanky*. I. diel. Bratislava : SVKL, 1953. V štúdiu autorka každý text katalogizuje v súlade s Polívkovým *Súpisom slovenských rozprávok*.

¹⁶ GAŠPARÍKOVÁ, Viera: Ján Kollár a rozprávky. In: *Biografické štúdie* 6. Martin : Matica slovenská, 1976, s. 167 – 168.

Ich mytologický a etymologický výklad podáva Kollár v poznámkovom aparáte, pričom sa opiera o dobové pramene rôznorodého charakteru: popri Bernolákovom *Slovári Slovenskom Česko-Laťinsko-Nemecko-Uherskom* (1825 – 1827) či *Tablicových Poezyach* (1806 – 1812) cituje *Kráľodvorský rukopis* (1818), *Kroniku Lipskú* Zachariáša Schneidera, *Notitia Comitatus Gömöriensis* (1806) Ladislava Bartholomaeidesa, *Geschichte des Slawen-Landers an der Aisch* (1819) Nic. Haasa, Brentanov *Die Gründung Prags* (1815) a ďalšie.

Autor nezostáva na úrovni opisu, ale na základe excerpovaného materiálu vytvára sústavu bájoslovia Slovákov, v ktorej vymedzuje desať skupín s dovedna stodvadsaťjeden položkami: I. dobré bytosti, II. zlé bytosti, III. bájoslovné ľudské osoby, IV. bájoslovné časy, dni, sviatky, V. bájoslovné obrady a obyčaje, VI. bájoslovné zvieratá, VII. bájoslovné stromy, zeliny, skaly, VIII. bájoslovné slová, IX. bájoslovné choroby a nemoci, X. bájoslovné miesta a mestá. Čerta napríklad zaraďuje do skupiny „zlé bytosti“ a definuje ho ako starú pohanskú predstavu démona, ktorej obsah je dnes už neznámy, prekrytý novším kresťanským chápaním, a upozorňuje na to, že piesne uvedené pod označením Čerti a diabli nemajú s predkresťanskou predstavou týchto bytostí nič spoločné.¹⁷ Do rovnakej skupiny zaraďuje vlkolaka. Tohto charakterizuje ako prastarého démona, ktorého starí Slovania zvykli stotožňovať s upírom pijúcim krv spiacich detí, ale aj vlastných žien. Názov podľa neho pochádza zo slov „vlk“ a „lak“ (lakomý, lačný, lakotný) a označuje muža premeneného na vlka, ktorý je rovnako hltavý ako toto zviera. (Podľa Eugena Paulinyho je Kollárova etymológia nesprávna; prikláňa sa k výkladu Bernekera, ktorý označenie vlkolak/vlkodlak odvodzuje od staroslovanského „dlak“, čiže zvieracia chlpatá koža.)¹⁸

Popri význame Kollárových komentárov a formulovania bájoslovnej sústavy, v ktorých má u nás autor dôležité prvenstvo, k jeho najcennejším príspevkom z hľadiska dejín slovenskej rozprávky patria štyri čarovné rozprávky zaradené do časti Pamiatky slovensko-pohanského bájoslovia. Napohľad nápadný je ich druhový aspekt – ide o prozaické útvary, kým ostatné texty spracúvajúce rozprávkové látky sú veršované, prípadne ako súčasť poznámkového aparátu majú výkladový charakter, a – čo je zvlášť dôležité – autori ich opakovanne žánrovo označuje ako *rozprávky* (jednak v pomenovaní „čísla“ Ježibaba v rozprávke slovenskej, jednak v komentároch). Z hľadiska zastúpených látok sú tieto texty najstaršími známymi zápismi rozprávok známych ako *Zakliata hora* (č. 35D), *Zlatá podkova*, *zlaté pero*, *zlatý vlas* (č. 35B) a *Popolvár hnusná tvár* (č. 40).¹⁹ Pri poslednom uvádza Kollár výnimočne i názov – *Tátoš a biela kňažná*, pričom vlastný text rozprávky rámcuje zvykloslovím pri jej prednášaní:

„Žiaci v škole pred príchodom učiteľa alebo inde, posadajú do kola. Kto zná rozprávku, sadnúť do prostriedku, povie najprv počiatok a prístup v týchto veršoch:

*Bola jedna biela Kňažná,
veľmi pekná a víťazná,*

¹⁷ KOLLÁR, Ján: *Národné spievanky*. I. diel. Bratislava : SVKL, 1953, s. 719.

¹⁸ KOLLÁR, Ján: *Národné spievanky*. I. diel. Bratislava : SVKL, 1953, s. 722.

¹⁹ Podľa vydania DOBŠINSKÝ, Pavol: *Prostonárodné slovenské povesti*. Zv. I – 3. Bratislava : SVKL, 1958.

pritom veštica veľiká,
mala koňa Tátošika.

Lietala s ním po Uhorskej,
po Erdieli i po Poľskej.
Kto chce počuť rozprávku,
nech dá do klobúka babku.

*Tu, keď poslucháči rozprávačovi nejaký peniaz alebo pero, gombík, jablko atď. do klobúka pohádzali, on samu rozprávku v prostomluve takto prednáša...*²⁰

Nasleduje vlastný text rozprávky: kňažná sa rozhodne vydať za muža, ktorý doskočí za trofejou zavesenou na vysokej veži. S pomocou zázračného koňa-tátoša sa to trikrát podarí „pecúchovi“, no ten z kráľovského dvora zakaždým utečie. Vďaka trofejám ho sluhovia nájdu v rodičovskom dome, ako „pecúcha“ príznačne zahrabaného v popole, privedú ho ku kňažnej a tá sa za neho vydá.

Rozprávka je netradičným spracovaním látky mimoriadne obľúbenej v slovenskej folklórnej tradícii:²¹ hrdina, najmladší zaznávaný brat označovaný ako Popolvár, získaním splnením úlohy, v ktorej jeho starší bratia zlyhajú (stráž na poli alebo pri hrobe otca), čarovného pomocníka – tátoša. Vďaka jeho pomoci splní tri skúšky spočívajúce v skoku do výšky po trofej, čím si vyslúži ruku princeznej.

Z uvedeného krátkeho porovnania sú zrejme viaceré odlišnosti medzi Kollárovým textom a ostatnými (mladšími) variantmi spracúvajúcimi túto látku. Príznakové je v tomto smere samotné pomenovanie rozprávky, funkčne zdôrazňujúce ústredné postavy príbehu: Kollár ním vytyčuje tátoša a kňažnú, knižné vydanie rozprávky, kanonizujúce spracovanie tejto látky, postavu popolvára.²² Vo všetkých textoch sú pre túto postavu príznačné rovnaké atribúty: zaznávaný rodinný a spoločenský status (rodina i okolie sa z neho vysmieva, v mladších variantoch sa explicitne hovorí, že je najmladším bratom), vykonanie

²⁰ KOLLÁR, Ján: *Národné spievanky*. I. diel. Bratislava: SVKL, 1953, s. 56.

²¹ Vo vzťahu k domácej tradícii editor *Národných spievaniek* E. Pauliny spochybnil, že by rozprávka-Tátoš a biela kňažná, ako ju uvádza Kollár, žila vo folklórnom prostredí, a označil ju za literárnu štylizáciu rozprávky o Popolvárovi. V. Gašparíková v súvislosti s týmto tvrdením upozornila, že „vylučovať možnosť skutočného výskytu látky v ľudovom prostredí sa apriórne nedá, zvlášť keď ten istý typ sa v slovenskej rozprávkovej tradícii vyskytuje dosť často“ (GAŠPARÍKOVÁ, Viera: Ján Kollár a rozprávky. In: *Biografické štúdie* 6. Martin: Matica slovenská, 1976, s. 169). Frekvencovaný výskyt látky o neznámom rytierovi, ktorý na zázračných koňoch súťaží o princeznú, v medzinárodnom katalógu rozprávkových motívov označený ako Princézna na sklenenom vrchu (AaTh 530), dokladajú početné slovenské varianty, ktoré súčasne odrážajú typickú črtu tejto látky – vysokú kontaminovanosť inými látkami. V porovnávacích komentároch k *Slovenským ľudovým rozprávkam* (zv. 1. Bratislava: Veda, 1993, s. 718 – 720) uvádza Gašparíková osemnásť textov rozčlenených do troch skupín: I. stráženie poľa/lúky, II. stráženie mŕtveho otca a III. varianty bez obvyklých expozícií (sem zaraďujeme Kollárov text). Ďalšie charakteristické komponenty látky – tátoš-pomocník a hrdina s atribútmi popolvárstva – sa s obľubou vyskytujú aj v iných látkach (AaTh 314, AaTh 502, AaTh 532).

²² Pavol Dobšínsky vo vydání *Prostonárodných slovenských povestí* prevzal Ormísov zápis tejto rozprávky z *Codexu revúckeho* A Popolvár hnusná tvár.

prekvapivého skutku (splnenie skúšky, ktoré sa nikomu nepodarilo) a vzťah k popolu, akcentovaný jednak explicitne v jej pomenovaní (Pecúch, Popolvár, Popelvár, Popel'var, Popelár, Popeluchvaluch), jednak v súvislosti s jej obytným prostredím a návykmi (pec ako útočisko, hra s popolom). No kým v mladších variantoch je postava hrdinom v pravom zmysle slova, u Kollára túto funkciu preberá kňažná a nepriamo (v role pomocníka) tátoš – o čom svedčí jednak názov rozprávky, jednak jej naratívne štruktúrovanie.

Akcentovanie postavy tátoša zodpovedá Kollárovmu záujmu o poverové látky, ako to môžeme pozorovať aj pri rozprávkach uvedených pod č. 35, ktoré označuje názvom poverovej bytosti, ježibaby. Tento záujem odráža aj samotná charakteristika tátoša, typická pre rozprávania démonologického charakteru, kde sa obyčajne spája s ježibabami.²³ Zarádzuje ho k bájoslovným zvieratám zlej povahy, dokonca na prvé miesto, a v zhode s poverovými predstavami ho v poznámkovom aparáte charakterizuje ako čarodejného koňa čiernej farby, chudej postavy a zlej povahy, na ktorom obyčajný človek nemôže jazdiť bez nebezpečenstva, iba ak mu namiesto uzdy založí povrieslo či motúz z nohavíc. Naopak, v čarovných rozprávkach, ako upozornila V. Gašparíková, tátoš nemá určenú farbu ani nevzbudzuje dojem koňa čiernej farby.²⁴ Často je to zakliaty kráľ, princ či rytier, ktorý si pomocou služby hrdinovi zabezpečí odkliatie, zvyčajne má nadprirodzené schopnosti, hovorí ľudským hlasom a vo vzťahu k hrdinovi plní funkciu pomocníka (čiže koná kladne).

Dôvodom vytýčenia postavy bielej kňažnej je popri rámci rozprávania, kde kňažná figuruje ako hlavný aktant piesňovej zložky, pričom sa explicitne zdôrazňuje jej čarodejná moc, pravdepodobne snaha zrekonštruovať historické pozadie rozprávky. V bielej kňažnej vidí Kollár matku kráľa Štefana – historickú „Beloknegini“, na ktorú sa odvoláva Ditmar Merseburský.²⁵ Korene rozprávky preto kladie do 10. storočia, čím sa zároveň snaží potvrdiť vlastnú tézu o starobylosti danej látky.

Od mladších variantov sa Kollárov líši celkovým štruktúrovaním fabuly. Rámcom narácie nie je (tradičný) príbeh najmladšieho zaznávaného brata, ktorý si v úvode vyslúži čarovného pomocníka – tátoša, aby vďaka jeho pomoci splnil tri skúšky vyžadujúce mimoriadny výkon (skákanie na koni po trofej zavesenú na vysokej veži), a tak v závere získal princeznú, ale príbeh kňažnej, ktorá si hľadá ženicha prostredníctvom takejto skúšky, aby v závere spolu so ženichom získala tátoša, s ktorým potom „*letmo jedným skokom na Matru, druhým skokom na Fatru, tretím skokom na Tatru, a činila všelijaké divy a čarodejné skutky*“.²⁶ Vidíme, že Kollár rozprávanie osnovie v zhode s úvodnou piesňou o bielej kňažnej, čím sujetu dodáva výrazne matriarchálne významy, ktoré mladším variantom chýbajú: čarovného koňa nevyužíva hrdina (navyše hrdina-popolvár), ktorému kôň patrí (nezískava ho skúškou a jeho vlastníctvo nie je nijako motivované), ale odovzdáva ho ďalej svojej neveste, ktorá využíva jeho čarovnú moc pravdepodobne pre dobro krajiny, ktorej vládne.

Pozoruhodným textom je prvá rozprávka uvedená pod číslom Ježibaba v rozprávke slovenskej (35A). Rozpráva o lovcovi, ktorý sa rozhodol vidieť peklo. Cestu tam mu

²³ GAŠPARÍKOVÁ, Viera: *Slovenské ľudové rozprávky*. Zv. 1. Bratislava : Veda, 1993, s. 719.

²⁴ GAŠPARÍKOVÁ, Viera: *Slovenské ľudové rozprávky*. Zv. 1. Bratislava : Veda, 1993, s. 719 – 720.

²⁵ KOLLÁR, Ján: *Národné spievanky*. I. diel. Bratislava : SVKL, 1953, s. 725.

²⁶ KOLLÁR, Ján: *Národné spievanky*. I. diel. Bratislava : SVKL, 1953, s. 57.

ukázala ježibaba, ktorá si večer prisadla k jeho ohňu, keď si piekol večeru, a poradila mu aj, čo musí urobiť, aby sa z neho dostal von (zaobstarat' dostatok mäsa pre draka, ktorý ho na svet vynesie na chrbte). Lovcovi však mäso nevystačilo, preto si odrezal kus spod kolena, hodil ho drakovi do papule a šťastlivo pristál na zemi.

V rozprávke sa spájajú dve látky, ktoré sa inde spolu nevyskytujú (stretnutie s ježibabou pod stromom, kde si hrdina chystá večeru, známa z rozprávky Zakliata hora, a prenos hrdinu z pekla do sveta ľudí prostredníctvom nadprirodzenej bytosti, ktorá si za túto službu vypýta ľudské mäso, známa z rozprávky Valibuk alebo Lomidrevo) a ktoré sú v týchto textoch spracované odlišne, čo sa týka funkcií postáv. V Kollárovom texte vystupuje ježibaba ako pomocník (ukazuje lovcovi vchod do pekla a radí mu, ako sa z neho dostane von, plní teda funkciu, ktorú v rozprávke Lomidrevo plnil Laktibrada), v Zakliatej hore je škodcom (zaklína hrdinu); v rozprávke Lomidrevo vynáša hrdinu z podsvetia bájny vták Knochta, ktorý v súlade s úlohou pomocníka eliminuje záverečný nevyvážený stav tým, že hrdinovi po prenose na zem kus mäsa spod kolena „vychriachal naspäť na to miesto a ono sa mu naraz pekne prirástlo“;²⁷ kým u Kollára je strata časti končatiny funkčne opodstatnená – je trestom za želanie vidieť peklo (figuruje ako generátor poučenia plynúceho z príbehu), preto sa rozprávka logicky končí práve na tomto mieste: „V tej úzkosti, pretože už blízko povrchu zeme boli, bojac sa, aby od draka zhltnutý nebol, odrezal si lovec kus vlastnej nohy a hodil drakovi do papule poslednýkrát otvorenej, a tak v celom živote kulhavým ostal.“²⁸

Napriek týmto podstatným štrukturálno-funkčným rozdielom v spracovaní látok a ich zakomponovaní do celkového sujetu majú rozprávky u Kollára a v porovnávaných knižných textoch spoločné to, že sa skladajú z rovnakých motívov zreteľných v ustálenom poradí. Pri prvej látke je to stretnutie s ježibabou pod stromom, kde sa hrdina zastaví, aby sa navečeral, opekanie žaby, formulovitá konverzácia hrdinu s ježibabou a veršované zariekanie ježibaby, pri druhej látke zhromažďovanie mäsa pre pomocníka (v Zakliatej hore hrdina okrem mäsa zaobstaráva aj vodu), let von z pekla, odrezanie kusa nohy a pristátie na zemi, pričom popísané funkčné rozdiely medzi textami sa realizujú na úrovni posledného motivického segmentu látok (pomoc/zakliatie v prvej látke, trest/odpustenie v druhej).

Obdobné spracovanie prvej látky nachádzame v rozprávke pod číslom 35D, ktorá je najstarším variantom Zakliatej hory:

35A:

„(...) uziabnutý a hladný nakládol ohňa pod stromom, vyňal z kapsy kúsok slaniny, vstrčil ju nad drevený ražeň a piekol tak, že masť z nej kvapkajúca na okruh chleba zbieral. Zrazu začne čosi na strome od zimy drkotať a trasúcim hlasom hovoriť: ‚Jaj, zima mi je! Jaj, zima mi je!‘ On, pohliadnuc na strom, vidí tam ženu a riekne jej: ‚Pod' dolu a zohrej sa!‘ Ona zišla so stromu a zohrievala sa pri ohni. Vôňa slaniny vzbudila v nej chuťky,

²⁷ DOBŠINSKÝ, Pavol: *Prostonárodné slovenské povesti*. Zv. I. Bratislava : SVKL, 1958, s. 167.

²⁸ KOLLÁR, Ján: *Národné spievanky*. I. diel. Bratislava : SVKL, 1953, s. 51.

preto vezmúc drevce čiže paličku, šla k blízkeму jazeru, vstrčila na ňu žabu a vrátiac sa k ohňu, i ona ju piekla, paličku na spôsob ražňa krútiac a tieto slová pritom hovoriac:

Komu sa peče pečeňa,
toho bude žaba,
komu sa peče žaba,
tomu bude pečeňa.²⁹

35D:

„Keď sa mrkalo, prišiel do jedného lesa, kde druhého zajaca našiel a zastreľil. Pretože hladný bol, zvliekol kožu z neho, nakládol ohňa a počal ho na drevenom ražni piecť. Vtom na svrčine nad ním uslyší trasľavý hlas: ‚Jaj, zima mi je! Jaj, zima mi je!‘ On pozrúc na strom, povie: ‚Pod' dolu a zohrej sa!‘ Tá stará žena, ktorá bola ježibabá, riekla mu: ‚Bojím sa tých tvojich zvierat okolo teba! Na tento prút a pošibaj ich.‘ On vezmúc prút, pošibal tie zvieratá okolo seba, ktoré sa hneď na skaly premenili. Ježibaba zišla hneď zo stromu na zem, a hoci bolo o svätom Jáne, mala sedemdesiatsedem kožuchoŧ na sebe, ktoré vyzlieknuc zohrievala sa, potom šla k blízkeму jazeru a vezmúc tam žabu, držala ju nad tým ohňom. Mladý kráľ, hnevajúc sa nad tým, povie: ‚Nebabri mi moju pečienku!‘ Ona odpovedala: ‚Mne sa peče pečeňa a tebe žaba.‘³⁰

Zakliata hora:

„Pod jedným dubom zastal a že bol lačný, nakládol si ohňa a začal si slaninku piecť. Tu počuje nad sebou volať:

‚Zima mi, zima mi!‘

On sa obzrie a vidí na strome jednu skrčenú starú babu sedieť.

‚Keď ti je zima, pod' sa zohriať,‘ ten tu dolu povie, a na to ostalo ticho.

Zase sa len po chvíli ohlási:

‚Zima mi, zima mi!‘

‚Povedám ti, keď ti je zima, pod' sa zohriať.‘

Bolo zase ticho.

Po tretí raz sa ohlási:

‚Zima mi, zima mi!‘

‚Pod' sa zohriať alebo mlč!‘

‚Veď by som išla, ale sa tých tvojich zverov bojím, na ti tento prútik, pošibaj ich, potom zidem.‘

On pošibal zvery a striga zišla dolu, odbehla na stranu, a čosi-kamsi doniesla na drevci zopchnutú žabu a počala ju obracať nad ohňom. Ako tak tú žabu obracia, len ti ho počne prekárať:

‚Ty pečieš slaninu, ja pečiem žabu, – mne bude slanina a tebe žaba.‘³¹

²⁹ KOLLÁR, Ján: *Národné spievanky*. I. diel. Bratislava: SVKL, 1953, s. 50 – 51.

³⁰ KOLLÁR, Ján: *Národné spievanky*. I. diel. Bratislava: SVKL, 1953, s. 54.

³¹ DOBŠINSKÝ, Pavol: *Prostonárodné slovenské povesti*. Zv. I. Bratislava: SVKL, 1958, s. 42.

Pri porovnaní textov je zrejmé, že v spracovaní látky vystupujú do popredia práve formulovité časti, príznačné pre kompozíciu čarovnej rozprávky, ktoré sú v Zakliatej hore navyše obohatené triadickým opakovaním motívu.

Kým rozprávanie v texte 35A je pomerne jednoduché, fragmentárne, naoko torzovité, text 35D je rozprávačsky prepracovanejší, narácia je rozvinutejšia, obohatená netradičnými detailmi (v citovanej ukážke „a hoci bolo o svätom Jáne, mala sedemdesiatsedem kožuchov na sebe“), odstupňovaná, časovo-kauzálne uzatvorená bez väčších naráčnych ruptúr s hojným využitím dialogizácie a ustálených kompozičných zložiek (okrem formulovitých replík uvedených v ukážke obsahuje tiež jednoduchú úvodnú a záverečnú formulu: „Jedni chudobní rodičia mali troch pekných a sebe vo všetkom podobných synov (...) a žili šťastne a dlho“)³² – znaky, ktoré implikujú čarovnú rozprávku sui generis. Spomedzi všetkých Kollárom publikovaných rozprávok je táto kompozično-štylisticky najvydarenejšia. Možno konštatovať, že spolu s intencionálnym žánrovým označením *rozprávka* je dokladom toho, že autor rozprávky ako žáner zreteľne vyčleňoval na pozadí iných folklórnych útvarov.

Uvedené čarovné rozprávky prinášajú podľa Gašparíkovej „najstaršie svedectvo o existencii rozprávok v užšom slova zmysle na našom území“.³³ Zvlášť dôležité pritom je, že pri nich Kollár necitoval cudzojazyčné texty, ale čerpal z domácich prameňov: od Martina Sucháni (35A, 35B), Zuzany Burovej (35A), Zuzany Jančuškovej (35C), Antónie Mrlianovej (35D), Jakuba Goldbergera a Jonáša Guotha (40). Pri textoch o rarášikovi, pikulíkovi, Sitne, látke peniaze presúšať a Kráľova hoľa nie je uvedené žiadne meno, preto možno predpokladať, že ich Kollár počul, a teda ho označiť za ich zberateľa, ako o tom napokon svedčí aj jeho vlastný komentár k rozprávke Tátoš a biela kňažná, že ju v mladosti počul v Kremnici aj inde,³⁴ i skutočnosť, že sám seba uviedol v zozname pri spievateľov.

Rozprávky, ktoré Kollár zaradil do súboru *Národné spievanky*, sú v porovnaní s publikovaným piesňovým materiálom – čo sa týka rozsahu i typológie sujetov – skromné, ba takmer zanedbateľné. Sekundárna literatúra, s výnimkou citovanej štúdie V. Gašparíkovej, tomuto Kollárovmu vydavateľskému počinu žiaden väčší význam neprisoznávala a ostal takmer nepovšimnutý. Avšak vo vzťahu k dejinám slovenskej rozprávky má publikovanie rozprávok a ich fragmentov, ako aj výklad mytologických látok mimoriadny význam, a to v niekoľkých smeroch: Kollár po prvýkrát u nás upriamuje pozornosť na prozaický folklór, konkrétne žáner čarovnej rozprávky, na ktorej označenie používa termín *rozprávka* (z hľadiska terminológie identický so súčasným označením tohto žánru), pokúša sa o jeho klasifikáciu a kvalitatívne a funkčne ho súvisľanejšie s piesňami.

³² KOLLÁR, Ján: *Národné spievanky*. I. diel. Bratislava: SVKL, 1953, s. 52, 55.

³³ GAŠPARÍKOVÁ, Viera: Ján Kollár a rozprávky. In: *Biografické štúdie* 6. Martin: Matica slovenská, 1976, s. 169.

³⁴ KOLLÁR, Ján: Poznamenania a pojednania. In: *Národné spievanky diel II*. Bratislava: SVKL, 1953, s. 724.

LITERATÚRA

- DOBŠINSKÝ, Pavol: *Prostonárodné slovenské povesti*. Zv. 1. Bratislava : SVKL, 1958.
- DZUBÁKOVÁ, Mária: Estetické osamostatňovanie ľudovej poézie a žánrová diferenciácia folklóru v preromantizme a romantizme. In: *Slovenská literatúra*, roč. 12, 1965, č. 5, s. 476 – 491.
- GAŠPARÍKOVÁ, Viera: Ján Kollár a rozprávky. In: *Biografické štúdie* 6. Martin : Matica slovenská, 1976, š. 163 – 172.
- GAŠPARÍKOVÁ, Viera: *Slovenské ľudové rozprávky*. Bratislava : Veda, 1993.
- KOLLÁR, Ján: *Národné spievanky*. I. diel. Bratislava : SVKL, 1953.
- LEŠČÁK, Milan – SIROVÁTKA, Oldřich: *Folklór a folkloristika*. Bratislava : Smena, 1982.
- LEŠČÁK, Milan: Folklór a literárny folklorizmus. In: *O asimilácii folklórnej a literárnej komunikácie*. Bratislava : Prebudená pieseň, 2001, s. 148 – 153.
- MINÁRIK, Jozef: Anonymná próza v rukopisných zborníkoch v 18. a 19. storočí. In: *Slovenský národopis*, roč. 21, 1973, č. 4, s. 546 – 560.
- MINÁRIK, Jozef: Nad prvým vydaním slovenských ľudových piesní. In: KOLLÁR, Ján – ŠAFÁRIK, Pavel Jozef: *Piesne svetské ľudu slovenského v Uhorsku*. Bratislava : Tatran, 1988, s. 363 – 377.
- MINÁRIK, Jozef: Zborník slovenskej ľudovej prózy z prvej polovice 19. storočia. In: *Literárny archív* 1964. Martin : Matica slovenská, 1965, s. 27 – 73.
- POLÍVKA, Jiří: Úvod. O sberateľoch a sbírkach slovenských rozprávok. In: *Úpis slovenských rozprávok*. Zv. I. Turčiansky sv. Martin : Matica slovenská, 1921, s. 1 – 158.

Text je súčasťou grantového projektu *Rozprávka v slovenskom romantizme*. VEGA 2/6084/27. Riešiteľka Mgr. Janka Pácalová, PhD.

Komplementarita a asymetrie

(česká a slovenská beletristická tvorba, kritika a teórie vo vybraných časopisoch šesdesiatych let 20. storočia ako obraz literárnych vzťahů)

IVA MÁLKOVÁ, Filozofická fakulta Ostravskej univerzity, Ostrava

Ve své druhé sondě o česko – slovenských, slovensko – českých literárních vztázech se dostáváme k šestému desetiletí 20. století. K času, který je v dějinách české i slovenské literatury spojován se slovy: uvolnění, svoboda, naděje. K času umožňujícímu, aby vznikaly časopisy nové a stávající nacházely možnosti pro vyzrávání, pro jinou, než ideově-politicko-literární orientaci.

Nezajímaly nás stranické ani spisovatelské sjezdy, konference svolávané k tématu česko – slovenských, slovensko – českých vztahů kultury, a tak i literatury. V dané etapě výzkumu jsme se nezaměřili ani na hodnotící studie, které byly vztahům české i slovenské literatury v minulosti i ve dvacátém století věnovány. Jejich soupis i hodnocení nalezneme, jako inspiraci pro další směr bádání, mj. ve studiích Dionýze Ďurišiny a Petra Zajace. Obě poukazují na přínos komparativního sledování konkrétních autorů, či autorských textů.